

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Інституту гуманітарних і соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 РОКУ: ГОЛОВНІ АВТОРИ, АНАЛІЗ ЗМІСТУ Й ЗАСАД СПІВІСНУВАННЯ ДОГОВІРНИХ СТОРІН¹

Проаналізовано зміст підписаного у Гадячі 16 вересня 1658 р. договору між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою. З'ясовано мотивації авторів його «українських пунктів». Наведено аргументи, якими вони керувалися під час опрацювання пропозицій угоди. Її оцінено як перший важливий етап на шляху до творення системи колективної безпеки у Центрально-Східній Європі й програмний документ, що мав забезпечити стримування агресії Московської держави. Акцентовано увагу на розбіжностях у цілях й трактуванні змісту між підписантами документа від Війська Запорізького і Речі Посполитої: перші прагнули створення конфедерації держав під зверхністю єдиного монарха з об'єднаними Збройними силами і узгодженою зовнішньою політикою, тоді як другі хотіли створити федеративну державу з обмеженням суверенітету країн, що входили до її складу. Першочерговими завданнями договору були встановлення миру між Україною і Польщею й здійснення амністії для учасників війни між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою. Констатовано, що у цьому історичному документі було відображено прагнення українських авторів до миру, свободи, державності й міжнародного визнання України. Зроблено висновки про те, що козацька держава мала бути трансформованою у Велике князівство Руське, оскільки для авторів «українських пунктів» фіксацію такої назви тоді сприймали як успадкування традицій Київської Русі й Королівства Русі. Декларативними намірами угоди названо відродження національної держави в Україні зі своїми територією, елітою, адміністративною, судовою та фінансовою системами, військом та національною церквою. Відзначено, що пункт про здійснення реституцій був нереальним для виконання, провокував конфлікт між колишніми власниками та новими

¹ Стаття є продовженням публікацій з історії Гадяцької угоди: Боляновський А. Основні зовнішні та внутрішні політичні чинники Гадяцької унії: українські обставини, передумови, причини (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2022. Вип. 15. С. 5–34; Боляновський А. Політичний шлях до Гадяцької угоди: основні аргументи і мотивації державних еліт Польщі (1657 рік – літо 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2023. Вип. 16. С. 5–28; Боляновський А. Дипломатичний шлях до Гадяцької угоди (1657 рік – перша половина 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2024. Вип. 17. Львів, 2024. Вип. 17. С. 7–35. Статті підготовлено частково на основі матеріалів, зібраних під час стажування у Західному інституті у Познані у 2019 р., за що автор висловлює подяку його директорці Юстині Шульц та науковому співробітнику Станіславу Жерку.

їх господарями з козацької старшини. Звернено увагу на важливе символічне значення угоди для розвитку порозуміння в історії українсько-польських взаємин.

Ключові слова: історія, Гадяцька угода, Україна, Військо Запорізьке, Річ Посполита, Велике Князівство Руське.

Стан дослідження. Договір між Військом Запорізьким (ВЗ) і Річчю Посполитою (РП), що через підписання у м. Гадяч у вересні 1658 р. увійшов в історію як Гадяцька угода, викликав діаметрально протилежні оцінки сучасників й не менше контroversійні висновки істориків. Оскільки угода не була практично реалізована, керуючись критеріями оцінки документа з огляду на його реальні практичні наслідки, чимало українських дослідників (Микола Костомаров, Михайло Грушевський та інші (Костомаров, 1863, с. 39–200; Грушевський, 1998; Стадник, 1910, с. 65–85; Стадник, 1911, с. 5–39; Діптан, 2009, с. 26–38; Верменич, 1995, с. 118–120) оцінювало її критично. Якщо у XIX ст. російські та проросійські автори вбачали у ній виключно спробу відступництва частини козацької еліти Війська Запорізького від підданства цареві Алексеєві Михайловичу (Тарасов, 2009, с. 96–100), то в СРСР – «акт ренегатства гетьмана Івана Виговського» й «вияв намагання повернути владу польських панів на українських землях» (Історія, 1956, с. 307; Історія, 1979, с. 84–85). Подібні оцінки були характерними для тез проросійських авторів в Україні до початку 2022 року. Інші українські й польські вітчизняні й діаспорні історики вбачали у цьому документі можливість відмови від протекторату Москви й зміни становища України та реінтеграції її в РП як повноцінного партнера (Герасимчук, 1909, с. 46–90; Брик, 1974; Кот, 1960; Борисенко, 2013; Волошин, 2009; Чухліб, 2008; Чухліб, 2014, с. 71–93; Щербак, 2008, с. 35–41). Одні польські історики критикували угоду, а інші вбачали в ній шанс до партнерства між Україною, Польщею і Литвою, який був втрачений (Бобятинський, 2009, с. 48–78; Kubala, 1922, s. 355–413; Kaczmarczyk, 1994, s. 35–40; Kaczmarczyk, 2007; Chynczewska-Hennel, 1997, s. 105–117; Chynczewska-Hennel, 2002, s. 135–146; Chynczewska-Hennel, 2008, p. 156–167; Kroll, 2008; Kroll, 2008; Pernal, 1989, p. 117–192; Pernal, 2008, s. 43–52; Rawita Gawroński, 1907; Tazbir, 2008, s. 23–34; Kowal, 2010).

У процесі аналізу змісту Гадяцької угоди науковці наводили відмінні трактування її змісту, що можна пояснити різними її варіантами, які аналізували дослідники. Насправді автори цього документа залишили нащадкам текст, підписаний у вересні 1658 р., й договір із змінами, внесеними до нього під час ратифікації його сеймом РП у травні 1659 р.; крім того, історикам відомі короткі «конспекти», що суттєво змінювали й доповнювали його положення. Фактично це були відмінні один від іншого документи, що відображали різне бачення їхнього змісту. Зважаючи на різні оцінки угоди, актуальним вважаємо з'ясування далекосяжних й ситуативних цілей її підписантів, їхні мотивації та завдання, а також здійснення аналізу змісту цього документа й оцінювання його політичного значення в історії України й Польщі. Метою статті є аналіз обставин прийняття й змісту основних пунктів першого варіанта угоди, підписаної у Гадячі у вересні 1658 р.

Договір між ВЗ і РП у баченні авторів його «українських пунктів». З огляду на інтереси українських та польських політичних еліт у процесі багатомісячних

дипломатичних перемовин між представниками короля Польщі Яна II Казимира та гетьмана ВЗ 16 вересня 1658 р. було завершено тривалу роботу над пропонуванням для підписання договірними сторонами політичної угоди. Головними причинами, що прискорили її підписання з українського боку, були пошук політичного союзника та мілітарної підтримки Військом Запорізьким з огляду на агресію армії Московського царства в Україні й виникнення загрози територіальній цілісності козацької держави.

Невдалі спроби заручитися підтримкою Швеції спонукали І. Виговського підготувати до підписання текст політичної угоди з Польщею та Литвою. Важливими аргументами на користь підписання цього договору були плани гетьмана Війська Запорізького. По-перше, згадані дві країни були значно послаблені 10-річною війною проти ВЗ, а тому не становили собою потенційної небезпеки для України. По-друге, навіть «у шатах шляхетських республік» їхній станово-демократичний устрій був ментально й психологічно значно сприйнятливішим для українського козацтва, ніж деспотизм Москви.

Від РП головним автором тих пунктів угоди, які стосувалися КП і в яких було враховано інтереси Польщі, був волинський каштелян Станіслав Казимир Беневський, тоді як інтереси ВКЛ під час роботи над текстом угоди обстоював смоленський каштелян Казимир Людвік Євлашевський. Напередодні підписання про її зміст знав король Ян Казимир II і його найближче оточення (великий коронний канцлер Стефан Корицінський, а після його смерті 4 липня 1658 р. – його наступник на цій посаді Міколай Пражмовський). Серед експертів угоди були познанський воєвода Ян Лещинський від КП та єзуїт із м. Вільно і шляхтич з оточення Яна II Казимира, литовський католицький проповідник, теолог і філософ Войцех Цецішевський від ВКЛ. Крім нього, головним «куратором» церковних питань угоди від РП був гнєзненський архієпископ і примас Польщі Анджей Лещинський до смерті 15 квітня 1658 р.

Оскільки візіям політиків РП щодо змісту Гадяцької угоди було приділено багато уваги у працях дослідників з Польщі (Перналь, 2013; Rawita Gawroński, 1907; Kaszmarczyk, 2007), очевидно, доцільно детальніше зупинитися на характеристиці поглядів та аргументів на користь тих представників політичних еліт ВЗ, які опрацювали «українські пункти» цього договору. Багато істориків вважає, що саме І. Виговський був головним автором змісту «українських пунктів» двосторонньої угоди очолюваної ним держави і Речі Посполитої. Він писав і корегував текст, вносив до нього зміни, обговорював зустрічні пропозиції польської сторони.

І. Виговський був ключовою політичною постаттю, яка забезпечила успіх підписання угоди. Корегувати текст угоди йому допомагав генеральний писар ВЗ Іван Груша. Проте ні І. Виговський, ні І. Груша не були обізнані з європейським досвідом побудови взаємин між колишніми колонізаторами і колонізованими на підставі постколоніальних формул взаємин з урахуванням найновішого для того часу досвіду країн Європи. Єдиною такою людиною з оточення І. Виговського був Юрій Немирич.

Послідовний ворог експансіонізму Кремля, ідеї якого випереджували час. Юрій Немирич народився у 1612 р. в Овручі, навчався в соціанській академії

у Ракові у 1620–1630 рр., мав неординарне мислення й оригінальне бачення шляхів вирішення політичних, релігійних та інших питань. Вихід із кризи церковних конфесій в Україні він вбачав у проповідуванні нової релігії – так званого соціанства чи аріанства (Брик, 1974, с. 13–14). У червні 1630 р. зі своїм наставником Андрієм Рутковичем прибув до Нідерландів, де вступив до найстаршого університету країни – Ліонської Батавської Академії у м. Лейден. Як студент Ю. Немирич навчався також у Парижі, Оксфорді, Базелі та Падуді (Брик, 1974, с. 5; Kot, 1960, s. 112–113).

Сучасники й згодом історики давали високі оцінки інтелекту Ю. Немирича. 9 квітня 1659 р. під час його перебування у Варшаві секретар королеви Польщі Марії-Людовіки Гонзаги П'єр Нуає записав у щоденнику: «Польський пан, імені якого я вам не сказав, що вийшов у відставку з козаками і прийняв їхнє причастя, зветься Німеричем. Він справді соціанин (член релігійної громади соціан – *А.Б.*), найосвіченіший (серед козаків – *А.Б.*), і тому можна вважати, що він навряд чи покине секту» (Nouers, 1859, р. ссiii.). Історик Микола Костомаров писав, що у політичному оточенні І. Виговського Юрій Немирич був найосвіченішим політиком, а незадовго до смерті Б. Хмельницького перейшов на його бік і «працював для незалежності України; він прийняв православну віру, віру батьків своїх, діяв на користь України у шведського короля, у Ракоці, а тепер, після смерті Хмельницького, розробляв плани утворити союз України з Польщею на нових засадах їхнього спільного життя» (Костомаров. 1863, с. 47).

Однією з важливих зовнішньополітичних причин укладання майбутньої Гадяцької унії у вересні 1658 р. була потреба протистояння України, Польщі та Литви загрози агресії Москви й об'єднання зусиль проти можливого нападу Османській імперії – хоча це не було зафіксовано у тексті договору. Очевидно, як ніхто інший цю загрозу усвідомлював Ю. Немирич. Ще студентом у віці 20 років у 1632 р. він видав латинською мовою трактат «Розповідь про московську війну до ясновельможного Романа Гойського, володимирського сотника, родича», в якому попередив про загрозу Москви для миру й стабільності в Європі й запропонував шляхи й методи боротьби проти неї (Брик, 1974, с. 89–117). Він не залишився тільки теоретиком боротьби проти Москви, й у 1635 р. сформував і очолив полк, що брав участь у війні РП проти Московської держави. У 1648–1654 рр. Немирич залишався на стороні КП і ВКЛ, оскільки, як і Адам Кисіль та частина пропольських представників української шляхти, вбачав головну загрозу для України, Польщі та Литви в Московському царстві із запровадженою тоді у ньому системою деспотії царя та воєвод як його намісників, відсутності волевиявлення й панування принципу безправності простих людей, принизливо трактованих як «царські холопи». З цієї причини він засудив підписання березневих статей 1654 р. про визнання Б. Хмельницьким протекції царя, й того ж року послав полк найманців для оборони Литви від Московської держави (Брик, 1974, с. 47).

Відступництво від Яна II Казимира й перехід Ю. Немирича на бік короля Швеції Карла X Густава і присяга особистої вірності йому були серед інших причин викликані розрахунками на те, що той стане новим королем Польщі, не допустить обрання ним московського царя Алексея Михайловича й розпочне війну проти Московської держави (Брик, 1974, с. 48). Однак після того, як ці споді-

вання Ю. Немирича не здійснилися, влітку 1657 р. він вирішив перейти на бік Б. Хмельницького, який разом з І. Виговським, втративши довіру до царя Алексея Михайловича, розпочав перемовини з представником короля Яна II Казимира про укладання миру та у перспективі нової політичної угоди між ВЗ і РП. Задля цього Ю. Немирич зустрівся з полковником Антоном Ждановичем, який навесні 1657 р. з очолюваним ним козацьким корпусом вирушив на об'єднання з військами семигородського князя Юрія II Ракоці й дійшов з ними до Варшави. Як на перший «пункт відліку» або програму-мінімум для ведення розмов з представниками РП Ю. Немирич запропонував І. Виговському покликатися на умови Зборівського миру 1649 р. з тим, щоб значно розширити політичні вимоги ВЗ. Польський очевидець тих подій Миколай Єміоловський, дізнавшись про це, записав у своєму щоденнику: «З України ж-бо прийшла звістка, що Юрій Немирич пішов від шведського короля й, з полковником Антоном і козаками вступивши в Україну, налагодив зв'язки з гетьманом Виговським і з ним почав обмірковувати нові справи, анулюючи досягнуті пункти Беневського з Виговським, схиляючи Виговського та козаків до того, щоб обов'язково посилалися на зборівські пакти з Річчю Посполитою». Зі слів того ж Єміоловського, через рік після того Немирич підтвердив незмінність сприймання Московської держави як ворога № 1 тим, що під час битви об'єднаного козацького і кримсько-татарського військ під Конотопом у липні 1658 р. «кілька тисяч польських людей і посполитих (селян – *А.Б.*) майже [виключно] своїм коштом залучив з Виговським і полковником Гулиницьким, де вони змогли це зробити, і [московські війська] з фортець (за винятком Києва, де [ті] добре укріпилися), вигнали» (Jemiołowski, 1850, s. 130, 141).

Деякі історики (Орест Левицький, Михайло Брик та інші) вважали Ю. Немирича головним автором Гадяцької угоди (Брик, 1974, с. 7). Це можна логічно пояснити тим, що після смерті Б. Хмельницького й обрання гетьманом І. Виговський поступово перетворив Ю. Немирича на одного з головних радників і їм швидко вдалося досягнути єдності думок у баченні політичного майбутнього України. Проте, мабуть, саме з цієї причини сьогодні проблемно стверджувати, кого з них можна вважати основним, а кого допоміжним автором Гадяцької угоди. Очевидно, що цей договір був документом їхнього спільного авторства.

Якби Ю. Немирич був автором «українських пунктів» угоди, він також підписав би її текст. Характерно, що саме Ю. Немирич за дорученням І. Виговського від імені ВЗ підписав текст угоди з королем Швеції від 6 жовтня 1657 р. й, отже, на перший погляд, не було вагомих підстав відмовити йому в праві підписувати Гадяцьку угоду. Проте, з іншого боку, відсутність підпису Ю. Немирича на ній теж можна пояснити: навіть підписуючи її текст, І. Виговський не був упевнений у її успішній реалізації через протидію Москви, агенти якої, очевидно, доклали б усіх зусиль для фізичного знищення підписантів угоди, метою якої було позбавити царя влади над територією України. Очевидно, у разі найгіршого несприятливого розвитку подій І. Виговський свідомо вирішив «перебрати удар на себе» й, як кажуть, не підставляти Ю. Немирича під удар помсти Московської держави. Очевидно, навіть без підпису на Гадяцькій угоді агенти Кремля здогадувалися про участь Ю. Немирича в підготовці угоди між ВЗ і РП. 6 квітня 1658 р. Білозерський

воєвода Василій Шереметєв у Києві звернувся до І. Виговського за роз'ясненнями, за що той передав Ю. Немиричу міста Кременчук, Переволочно, Тишеньки, Кобиляки, Біликів та Санжари й вимагав вислати з Війська Запорізького Ю. Немирича, бо «йому гетьману для того лютра (лютеранина в сенсі сектанта – А.Б.) у війську ненависті й бунту на себе викликати нічого» (Акты, 1872, с. 205). Згодом підтвердження інформації про участь Ю. Немирича в написанні тексту угоди і його послідовна підтримка курсу політики І. Виговського на розрив з Москвою і зближення з Варшавою стало причиною його вбивства руками місцевих промосковських елементів, які свідомо чи несвідомо виконали злочинну роль виконавців смертного вироку проти Ю. Немирича, який йому винесла Москва.

Одним з авторів «українських пунктів» договору між ВЗ і РП був і Павло Тетеря. Крім суто ділових якостей П. Тетері, не останню роль відіграли родинні зв'язки: перша його жінка була рідною сестрою І. Виговського й, хоча вона на той час померла, гетьман зберіг довіру до свого другого зятя. П. Тетеря фігурував як представник гетьмана під час переговорів з С. Беневським, який на поліг на його кандидатурі учасника перемовин від ВЗ як більше пропольськи орієнтованого порівняно з Ю. Немиричем (Дашкевич, 1994, с. 261).

Основний зміст договору. Праця над змістом угоди відбувалася на фоні боротьби різних сил за владу над Україною: військової дипломатичної і психологічної війни Польщі і Московської держави за Україну, внутрішньополітичної боротьби між королівською і шляхетською концепціями бачення його концептуальних основ і боротьби І. Виговського проти промосковської опозиції в Україні. Перехрещення різних сфер інтересів зацікавлених сторін наклало виразний відбиток на саму концепцію цього політичного документа.

Швидше всього, основу угоди написав Ю. Немирич за погодженням з І. Виговським, про що стало відомо С. Беневському, в якого обстоювання ним інтересів України викликало роздратування (очевидно, що серед іншого Ю. Немирич також пропонував толерування діяльності різних релігійних громад в Україні). Щоб не гальмувати роботу над текстом угоди, І. Виговський після погодження з представниками генеральної козацької старшини призначив для розробки остаточного пакета пропозицій договору П. Тетерю, схильного до компромісів з польською стороною. Як наслідок цього, наприкінці червня 1658 р. С. Беневський у листі до короля писав, що ті «еретичні вигадки Немирича *refutantur* (спростовують (лат.) – А.Б.), що народилися в його голові *insicio* (без відома (лат.) – А.Б.) Виговського». Проте королівський посол заспокоїв Яна II Казимира, що І. Виговський надав повноваження для переговорів П. Тетері, який незабаром привезе підписані ним від імені ВЗ пропозиції головних пунктів майбутньої угоди (Герасимчук, 1909, с. 70).

Скорочений варіант попередніх пропозицій Війська Запорізького до угоди делегований І. Виговським від імені ВЗ П. Тетеря підписав у Гощі 5 липня 1658 р. і передав для ознайомлення С. Беневському та схвалення Яном II Казимиром. Документ мав назву «Пункти на супліку Війська Запорозького вельможним волинським каштеляном шляхетним Павлом Тетерею, посланим від запорозького гетьмана, узгоджені, згідно з оцінкою його королівської милості і всієї Речі Посполитої, взяті і озвучені за збереження авторитету комісії». У ньому перелічено пропозиції: 1) проголосити амністію для

учасників воєнного протистояння ВЗ і РП; 2) надати гарантії діяльності Православній церкві в Україні; 3) підтвердити привілеї козацтва; 4) створити незалежну судову систему в Україні; 5) забезпечити повернення колишніх власників до маєтків в Україні; 6) відкрити академію у Києві й одному з українських міст у складі ВКЛ з правами Краківського вищого навчального закладу (Герасимчук, 1994, с. 85–87).

Ці пункти були основою змісту майбутнього договору і програмою-мінімум ВЗ. Факт фігурування на них підпису П. Тетері дав дослідниці Т. Таїровій-Яковлевій підстави стверджувати: на основі архівних документів можна дійти висновку, що саме П. Тетеря (а не Ю. Немирич) разом з І. Виговським був одним з двох головних авторів Гадяцької угоди (Яковлева, 1998, с. 313; Таїрова-Яковлева, 2008, с. 31–49). Утім, на згаданому документі не було також підпису І. Виговського, але це не є доказом, що він не був його співавтором. Імовірно, що П. Тетеря свідомо виявив готовність підписати цей документ, щоб довести свою добру волю привести ВЗ до згоди з РП, тоді як гетьман та Ю. Немирич залишалися «на задньому фоні» на стадії підготовки тексту угоди.

Протягом наступних двох місяців пункти з підписом П. Тетері було суттєво змінено й доповнено, і 16 вересня підписано Гадяцьку угоду, в тексті якої відображено прагнення українських авторів до миру, свободи, державності й міжнародного визнання України. Першочерговими завданнями договору було відродження національної держави зі своєю територією, елітою, незалежною судовою системою й власними законами, військом, національною церквою та грошовою одиницею й фінансовою системою.

Декларація встановлення «вічного миру», здійснення амністії та реституцій. Преамбулою до Гадяцької угоди стала заява про вимушеність війни козаків проти Польщі й декларація прагнення гетьмана ВЗ укласти постійний мир з РП. У її тексті сказано, що свого часу «стародавня Русь приєдналася до Корони Польської», але після спроби обмеження свободи її народу Військо Запорізьке, розпочинаючи війну проти Польщі, вдалося до неї не зі злої волі, а вимушене було оборонятися після виступу проти нього РП. Після цього була вміщена декларація ВЗ і РП про встановлення між ними «вічного миру» (Герасимчук, 1909, с. 83).

Угода проголосила також «вічну амністію» для учасників сторін протистояння у війні між ВЗ і РП (Герасимчук, 1909, с. 85). Швидше всього, його вніс Ю. Немирич, який на конвокаційному сеймі 1648 р. закликав оголосити амністію для учасників війни (Брик, 1974, с. 44). Через 10 років 11 лютого 1658 р., аналізуючи проєкт договору з козаками у листі до великого коронного маршалка, Ян Лещинський вважав за потрібне оголосити *generalis amnestia* (загальну амністію (лат.) – А.Б.), щоб усунути взаємні звинувачення й бажання представників воюючих сторін завдати помсти своїм воєнним ворогам, що могло стати підґрунтям для нової війни між ними (Kubala, 1922, с. 544–545).

Після цього проголошено згоду сторін на здійснення реституцій – поновлення у правах і володінні землями та майном колишніх польських власників в Україні (Герасимчук, 1909, с. 85–86). Проте цей пункт був найменш реальним для виконання, оскільки його появу спровокував конфлікт між колишніми власниками та козаками, які стали новими господарями цих земель.

Звістка про вимогу гетьмана повернути ці землі недавнім власникам не просто означала б реставрацію їх влади, а й невідворотно викликала б новий конфлікт інтересів й дві нові війни: 1) внутрішню війну під керівництвом антигетьманської опозиції задля усунення або вбивства І. Виговського, яку неодмінно підтримала б Москва; 2) зовнішню війну проти Речі Посполитої як держави, що у формі претензій її колишніх власників на володіння в Україні розпочала широкий наступ на завоювання козаків у війні проти Польщі за життя Б. Хмельницького.

Очевидно, що в угоді не було дотримано інтересів селян, на яких в разі її реалізації очікувало би повернення під владу колишніх панів. Є підстави вважати, що в разі відновлення у правах власності на землі та маєтки польських шляхтичів в Україні автори «українських пунктів» цього документа намагалися якимось чином полегшити становище селянства, що знову опинилося би під їх владою. У конспекті пунктів Гадяцької угоди, що потрапив до Москви після її підписання, було зафіксовано положення про захист інтересів селян у разі повернення під владу колишніх власників: «підданих не обтяжувати, як раніше» (Акты, 1872, с. 253). Проте, навіть якщо в одному з проєктів договору про це й було згадано, то в тій його версії, яку було підписано у Гадячі, цих слів більше не було.

Між ідеями конфедерації і федерації. Історики переважно вважали головною геополітичною метою Гадяцької унії створення союзу трьох держав. Що передувало цьому, які прорахунки Люблінської унії 1569 р. мала ліквідувати укладена майже через 90 років після неї Гадяцька унія? Парадоксом першої з них було те, що Річ Посполита стала політичним утворенням двох країн, етнічна територія яких займала меншість створеної тоді держави. Головним завданням Гадяцької унії було виправлення цієї несправедливості.

Після інкорпорації Галичини й Волині до створеного Данилом Романовичем Королівства Русі й згодом також багатьох земель Київської Русі король Польщі перебрав на себе монопольне право виступати від імені колишніх їх суверенів, позбавляючи у такий спосіб цього права будь-кого з їхніх нащадків або тих агресивних сусідів, які раніше чи пізніше претендували на спадщину Русі (насамперед йдеться про Угорщину та Велике князівство Московське, згодом Московське царство або Московська держава). Це проявилось у тому, що він додав до свого офіційного титулу «Король Польщі» додаток «великий князь руський». Під час і після укладення Люблінської унії 1569 р. в цій частині титулу ситуація залишилася незмінною з тією різницею, що титул очільника Речі Посполитої починався як «Король Польщі, Великий князь литовський, руський» (далі йшов перелік інших етнономів інших субетносів, великим князем яких вважав себе король).

Недоліком Люблінської унії 1569 р. було те, що тоді відбулося об'єднання тільки двох держав з приєднанням до них великої території України та Білорусі. Представники польських і литовських еліт об'єдналися, враховуючи інтереси своїх народів й при тому проігнорували інтереси України. Це можна вважати прорахунком авторів концепції згаданої унії, з іншого ж боку, тогочасні політичні руські еліти (нащадки князівських родів, що набули шляхетства у Короні Польській та ВКЛ), не дозріли до усвідомлення потреби творення держави трьох народів.

Недавні лояльні вірнопіддані КП до середини XVII ст., автори «українських пунктів» Гадяцької угоди запропонували не просто одну з чергових двосторонніх домовленостей ВЗ і РП, а фактично справжню революцію у взаємовідносинах між ними. РП мали трансформувати з дуалістичної монархії двох народів у державу поляків, литовців та українців.

Як модель для конструкцій взаємин між КП, ВКЛ і Україною Ю. Немирич вирішив запропонувати ту форму взаємин, яка тоді склалася між Іспанією і тривалий час залежними від неї Нідерландами, які тоді називали «Республіка семи об'єднаних нижніх земель». Проте модель взаємин між Іспанією і донедавна залежними від них Нідерландами не дуже сподобалась політикам Польщі, які прагнули створити федеративну державу, в якій Україна не мала би правосуб'єктності як суб'єкт міжнародного права, тоді як суверенною державою у міжнародно-правовому відношенні мала бути РП як федеративний союз. Натомість у баченні І. Виговського та Ю. Немирича кожна з конфедеративних республік РП повинна була мати органи влади, але водночас продовжували б діяти сейм, сенат та інші тогочасні органи влади РП з доданням до них представництв України для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (насамперед оборонній та зовнішньополітичній).

У політичній грі І. Виговського у Короні Польській швидко розгледіли прагнення до державної незалежності. У січні 1658 р. єзуїт з м. Вільно і шляхтич з оточення Яна II Казимира Войцех Цецішевський констатував у листі до короля: «Про козаків же так думає господар Його Величність, що вони хоча схильність виявляють до послуху В[ашій] к[оролівській] м[илості], однак тільки в конфедерації з Річчю Посполитою хочуть бути, так, як голландці у короля його Величності іспанського. І то В[ашій] к[оролівській] м[илості] повідомляю, що козаки кондицій, поданих московським царем, не прийняли і його посла свавільно зневажили» (Мицик, 2015, с. 361). 1 лютого 1658 р. той же Войцех Цецішевський написав листа аналогічного змісту до посла Австрії у Порті Йоганна Фердинанда, у якому стверджував, що козаки бажають бути лояльними до короля Польщі не як піддані, а «як союзники чи конфедерати Республіки Польща» подібно до того, як це зробили голландці супроти короля Іспанії. У листі теж було окремо згадано про те, що «козаки не прийняли умов великого князя московського» (Львівська наукова бібліотека, арк. 34).

Запропоновані від імені ВЗ більшість «українських пунктів» майбутньої угоди піддали критиці у Польщі. Познанський воєвода Ян Лещинський як один з головних експертів запропонованих для РП пунктів угоди, розкритикував ідею приєднання України до РП як «держави в державі» й пропозицію легалізації сформованого І. Виговським війська найманців численністю 10 000 вояків як своєї особистої гвардії під командуванням гетьмана. Головним автором цих пропозицій Я. Лещинський вважав Ю. Немирича, якого він запропонував привернути на бік РП призначенням на якусь важливу владну посаду й у такий спосіб нейтралізувати подальше «тихе лоббіювання» ним ідеї перетворення ВЗ практично на незалежну державу. 11 лютого 1658 р. Я. Лещинський у листі до великого коронного маршалка звернув увагу на те, що козаки не зберегли лояльності ні супроти Туреччини, ні супроти Московської держави. Він також висловив скепсис щодо того, що під час спроби пошуку ефективної моделі взаємин з РП Військо Запорізьке хотіло за-

стосувати досвід Нідерландів та Швейцарії: «Химерами й байками є те, що козаки уявляють себе голландцями чи швейцарцями <...> Козаки *eo loco* (з огляду на це (лат.) – А.Б.), що не можуть *per se sine tuitione subsistere* (існувати самі по собі без захисту (лат.) – А.Б.) і в будь-кого, кому б не піддалися під протекцію, викликати-муть *suspecti* (підозру (лат.) – А.Б.)» (Kubala, 1922, s. 544–545).

Незабаром Я. Лещинський висловив сумнів щодо потреби надавання верхівці козацтва шляхетства як ефективного засобу забезпечення лояльності козаків супроти РП, але виявив схильність погодитися на виокремлення основної частини контрольованих Військом Запорізьким територій в окрему республіку, мотивуючи це тим, що у разі входження до складу РП вона буде залежним державним утворенням. 25 березня 1658 р. він писав у листі до великого коронного маршалка: «Шляхетства козаки не бажають і не розуміють, а якщо хто забажає шляхетства, то йому не відмовляти; а навіть якби вони вимагали окремої провінції, я б не дуже тим переймався, бо вони будуть залежні від нас» (Kubala, 1922, s. 106).

Обґрунтування І. Виговським ідеї трансформації ВЗ в окрему державу за зразком ВКЛ та потреби комплектування в Україні окремого професійного війська найманців під особистим командуванням гетьмана, окрім регулярного козацького війська від 60 000 вояків у воєнний час до 30 000 у мирний час, теж викликало критику Я. Лещинського. Він вбачав головного автора цих положень угоди саме в Ю. Немиричеві, вважаючи, що той має амбіції бути гетьманом. 5 вересня 1658 р. Я. Лещинський з Варшави писав у листі Янові II Казимиру: «Признаюся, що мені це не дуже подобається та остання новина зі Львова, що Виговському знову потрібна *seorsivum statum* (окрема держава (лат.) – А.Б.), як у Литві, а другим пунктом є вільне вербування німців у Польщі, чого не має Литва, щоби *per se* (самі по собі (лат.) – А.Б.) могли бути *independentes* (незалежними (лат.) – А.Б.), швидше *socis* (партнерами (лат.) – А.Б.), ніж *cives corporatis unius Reipublicae* (корпоративними громадянами однієї Республіки (лат.) – А.Б.). Звідки ці концепції? Легко здогадатися, що там хтось хоче бути гетьманом над людьми цього нового простору (Немирич)». Я. Лещинський пропонував викликати прихильність Ю. Немирича до РП наданням йому високої посади в РП: «Бажано задовольнити п. Немирича обдаруванням його ласкою сановника Вашої Королівської Величності». Я. Лещинський застерігав, що якби не вдалося полонізувати Немирича й «коли б він залишився русином, боюся, що ситуація не зміниться на краще» (Kubala, 1922, s. 106).

Натомість у баченні Ю. Немирича конфедерації КП, ВКЛ і ВКР мали зберігати свої державний суверенітет, незалежну систему органів влади, законодавство і передавати до компетенції РП лише вирішення обмеженої кількості питань, зокрема щодо узгодження справ оборони та зовнішньої політики. Певною їхньою перемогою стало включення до окремого пункту угоди положення: «Спільна рада і спільні сили тих народів (поляків, литовців та українців – А.Б.) мають бути супроти будь-якого ворога» (Герасимчук, 1909, с. 88).

Польські політики прагнули не допустити до дезінтеграції РП і її трансформації в конфедерацію, тоді як І. Виговський та Ю. Немирич прагнули піддати ревізії Люблінську унію й закласти в основу угоди між трьома країнами ті форми взаємодії держав, які зберігали б їхню незалежність і суверенітет.

Незадовго до підписання Гадяцької угоди про її головну концепцію стало відомо також дипломатам Священної Римської Імперії (тогочасна назва Австрії), які повідомили про це її імператору Леопольду I. Її послы Франц Карл Коловрат і Франц Пауль фон Лізоля у доповненні до своєї депеші імператору з Варшави до Відня від 14 липня 1658 р. так описали плани майбутніх взаємин між Україною і РП: «Формою того, як вищезгадані козаки будуть возз'єднані з Польською Коронаю, буде не повне підпорядкування, як раніше, а певний вид приєднання та об'єднання на зразок Великого князівства Литовського, згідно з яким вони будуть користуватися своїми привілеями та призначатимуть своїх урядовців, призначатимуть їх на виборах та засідатимуть як окремих і особливий орган у тілі самої республіки, майже з тими самими умовами та прерогативами, як литовці» (Walewski, 1870, s. 5).

Військо Запорізьке, Україна чи Велике князівство Руське? Ідеї трансформації ВЗ, КП і ВКЛ в об'єднання трьох народів і трьох країн й створення союзу держав Центрально-Східної Європи для протистояння наступу агресії Москви стали логічним продовженням задекларованих у 1632 р. політичних візій Ю. Немирича щодо загрози Москви для КП, ВКЛ та України. Водночас для І. Виговського цю потребу диктувала логіка розвитку подій – агресивна політика Москви й послаблення Польщі, її готовність до компромісів з козацькою державою, що мала бути трансформованою у Велике князівство Руське (ВКР). Шляхом окремих сепаратних угод до цього об'єднання чи федерації трьох християнських держав мали приєднатися протестантська Швеція й дві ісламські держави – Османська імперія та Кримське ханство. Очевидно, що шляхом угод про союзи та об'єднані дії проти спільних ворогів були б нейтралізовані напади на РП та Україну в її складі, що дало б змогу організувати відсіч експансії Москви.

Деякі джерела дають підстави стверджувати, що ідею створення ВКР запропоновано не раніше кінця 1657 р. У тексті угоди зі Швецією від 25 жовтня 1657 р. козацька держава фігурувала як «Військо Запорізьке» й ніщо не свідчило про те, що І. Виговський планував перейменувати її у «Велике Князівство Руське» (Riksarkivet). Це свідчить про те, що концепція створення ВКР визрівала поступово й стала своєрідною політичною імпровізацією.

Принципова відмінність Люблінської унії від Гадяцької 1658 р. полягала в тому, що на час підписання першої з них тогочасні українські політичні еліти (нащадки давніх руських родів) не спромоглися підготувати й запропонувати підписантам у Любліні пропозиції визнання Русі-України окремим партнером й суб'єктом політичних відносин у РП. У 1658 р. ситуація змінилася: хоча давні еліти не відновилися, до того часу встигли сформуватися нові політичні еліти, які зуміли запропонувати синтез історичної спадщини Київської Русі й української козацької держави.

Ідея створення Великого Князівства Руського мала багатозначне змістовне наповнення, вона була планом мультикомпонентної угоди, кожна з договірних сторін якої сприймала її по-різному. Для Варшави вона була запізним майже на століття проєктом формування коаліції держав задля зупинення агресивних війн Великого Князівства Московського. Зрештою, створення ВКР автоматично перетворювало б

ВЗ на головного територіального ворога й конкурента Москви в тривалих війнах за спадщину Русі й відвертало б головне вістря боротьби Москви від Польщі й Литви. Створенням ВКР король легітимізував би владу над тими територіями, у результаті анексії яких він раніше додав до свого титулу як додаток слова «Великий князь руський».

Натомість для І. Виговського та Ю. Немирича ідея створення ВКР мала кілька змістовних наповнень. По-перше, концепція ВКР для них була амбітним планом відновлення суттєво територіально обмеженої Русі. Створення ВКР мало стати ще однією ланкою в процесі державотворення в Україні, що спочатку був реалізований у формі Київської Русі, згодом у формі Королівства Русі князями та королями династії Романовичів і згодом після майже трьохсотрічної перерви – у формі козацької держави Війська Запорізького.

Історичним парадоксом було те, що Військо Запорізьке було державою без фігурування в її назві національної чи географічної приналежності країни, на території якої вона функціонувала. Вона не фігурувала в такій ролі як єдине й унікальне державне утворення такого типу. Тоді було багато інших подібних держав (наприклад, теократичний Найсвятіший Престол (майбутній Ватикан), Священна Римська Імперія (майбутня Австрія)). Проте у разі реалізації угоди в Україні мали б відбутися суттєві трансформації. По-перше, радикальні зміни мали відбутися в назві держави. До того часу у ній не було етноніму «руський», назва держави Війська Запорізького свідчила про її вузькорегіональне походження з прикметником «Запорізьке», тоді як у новій державі ВКР зафіксовано історичний етнонім «Руське».

Важливо відзначити, що І. Виговський та його оточення тільки формально вживали щодо своєї держави назву «Військо Запорізьке», само по собі зрозумілим для них було те, що їхня країна – Україна, що зафіксовано у багатьох письмових джерелах того часу. 29 липня 1658 р. І. Виговський, наприклад, писав у листі до королеви Польщі Марії-Людвіки Гонзаги: «Я шукав усіх засобів, якими б Україна була повернута до спадкового пана. <...> Бо московити думали заволодіти Україною обманом, не дай Боже, щоб це сталося. Проте якщо Україна тепер не буде підпорядкована моїй владі, то потім буде важко» (Герасимчук, 1994, с. 96).

Отже, тоді назви «Україна» і «Русь» вживали як синоніми, тому М. Грушевський історично обґрунтовано поставив їх в один синонімічний ряд. Оскільки щодо території трьох воєводств під владою ВЗ і частини суміжних з ними земель, що входили до складу кількох воєводств КП і ВКЛ, вживали загальну назву «Україна», постає цілком резонне запитання: чому до тексту Гадяцької унії не було внесено назву «Велике князівство «Україна»»?

Тільки одне відоме сьогодні джерело дає підстави стверджувати, що спочатку було запропоновано перейменувати козацьку державу такою назвою. Саме вона була згадана в інформації про зміст попередніх пропозицій угоди, що була опублікована в газеті «Голландський меркурій». У ній сказано, що в лютому 1658 р. тези таких пропозицій передано для вивчення й схвалення або внесення змін сенаторам у Варшаві: «1. Польський король повинен зробити шляхтичами 10 000 запорізьких козаків. 2. Воєводства Київське, Брацлавське і Чернігівське повинні на вічні часи залишатися в козацькій власності. 3. Ані польський король, ані Річ Посполита не

можуть мати права призначати воєвод чи інших урядників, як-от підкоморія, підскарбія, яких тільки вони, козаки, мають право собі вибирати. 4. Їхні козацькі воєводи та інші урядники мають бути руської релігії. 5. Їхні козацькі вибрані воєводи мусять мати право засідати в Сенаті і сеймі. 6. Якщо вони забажають карбувати свою власну монету, тоді в їхньому краю жодна інша монета не повинна бути в обігу. 7. Унія і уніати повинні бути з цілої Польщі і Литви усунуті як такі, що поширюють ворожнечу серед грецької релігії. 8. Його Королівська Величність може додати до свого титулу: «Володар Великого Князівства Україна [Ukrania]». 9. Після підтвердження королем наведених вище пунктів вони (козаки – А.Б.) готові за кожної потреби служити Його Королівській Величності й Речі Посполитій, як також перебувати під його командуванням» (Брик, 1974, с. 54).

Зміст положень угоди був переказаний переважно точно, і їхня більшість схвалена у Варшаві, за винятком того, що вимогу надати статус шляхтичів для 10 000 запорізьких козаків суттєво перебільшено (згідно з Гадяцькою угодою, крім представників генеральної козацької старшини та оточення І. Виговського, король мав надати шляхетство для 1400 представників старшини у 14 козацьких полках). Більшість наведених пунктів за змістом збігаються з тим, що було зафіксовано у Гадяцькій угоді. Це дає підстави дійти висновку, що наведена у документі інформація про первісні плани щодо назви «Велике князівство «Україна»» правдива й не викликає сумнівів щодо її достовірності. Проте польська сторона тоді була готова до того, щоб допустити Русь, навіть козацьку Русь, до статусу партнера та спільного правителя Речі Посполитої, нехай навіть на тих правах, які мало ВКЛ як «молочний литовський брат». Проте геополітично ні промосковським елітам Польщі, ні будь-якій з інших тогочасних сусідніх держав Європи (Московській державі, Османській імперії, Кримському ханству) не була потрібна Україна як нова незалежна держава, що у разі свого утвердження могла стати серйозним геополітичним гравцем і непотрібним для них конкурентом у боротьбі на панування над українськими землями. Жодна тогочасна держава тоді ще не була готова для появи на географічній мапі світу нового державного утворення під назвою «Україна». Не була готовою до цього й Польща. Набагато простіше було визнати фактичне *status quo* – землі, що раніше входили до складу Руської держави, територія яких перебувала під владою Війська Запорізького, фактично могли бути виокремлені у ВКР. Формальним очільником РП і надалі залишався би король зі збереженням у титулі слів «великий князь руський» з тим, що насправді фактичним її очільником мав би бути І. Виговський, який отримував титули «гетьман військ руських» як намісник короля, «очільник політичної влади» і «головнокомандувач Збройних сил ВКР».

Незважаючи на це, для польських еліт зрозумілим фактом було те, що майбутнє ВКР – це фактично Україна. У день підписання угоди у Гадячі у промові від імені короля до гетьмана, генеральної козацької старшини, полковників й частини козаків С. Беневський постійно говорив саме про Україну як про країну, з якою укладає угоду РП. Він почав промову з того, що констатував: «Майже десять років за цю Україну борються поляки і москалі». Він стверджував у промові до козацтва, що цар Московської держави «тримає вас, поки не покорить нас, поляків, вашою кров'ю, а тоді переведе вас за Біле озеро і заселить Україну своїми московськи-

ми селянами». С. Беневський констатував, що задля того, щоб позбутися диктату Москви, «Військо Запорізьке <...> відправило на вальний сейм послів до Варшави із засвідченням вірного підданства найяснішому королю Янові Казимиру <...> з проханням про опіку й протекцію для себе й цілого руського народу в Україні» (Kubala, 10922, s. 113–114).

Вірогідно, що через відсутність у Варшаві згоди назвати майбутню союзну державу РП «Велике князівство «Україна»» І. Виговський планував перейменувати очолювану ним державу в Україну пізніше, коли для цього складуться сприятливі зовнішньополітичні та внутрішньополітичні обставини. Проте тоді для них «Русь» була історичною назвою України, й фіксація її у назві держави тоді сприймалася як успадкування ВКР кращих традицій державотворення Київської Русі й Королівства Русі.

Територія. Хоча договірні сторони дійшли консенсусу в багатьох політичних справах, в угоді не було переліку земель, що мали б увійти до складу ВКР. Там містилася загальна інформація про те, що народи КП, ВКЛ і ВКР залишаться «в своїх межах і свободах непорушними, як були перед війною». Юрисдикцію і владу ВЗ обмежено землями, які воно контролювало до війни: «Перебувати Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною». На підставі аналізу змісту угоди можна дійти висновку, що основу ВКР мали скласти Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, тобто землі, які РП визнала за Військом Запорізьким відповідно до умов Зборівського договору. Проте чіткості у визначенні території ВКР у договорі не було. У одному з пунктів угоди, наприклад, під час перерахування територій, на які поширюється судочинство ВКР, крім цих трьох воєводств, було згадано також Подільське воєводство (Герасимчук, 1909, 88).

І. Виговський домагався включення до складу ВКР всіх земель «грецької віри народу руського». Хроніст історії Польщі XVII ст. Веспасіан Коховський стверджував, що козаки домагалися включення до ВКР, крім згаданих трьох воєводств, земель Волинського, Руського, Подільського та Белзького воєводств КП, а також Пінського, Овруцького та Стародубського повітів ВКЛ (Kochowski, 1688, s. 317). Ця вимога пролунала також у день підписання Гадяцької угоди (Kubala, 10922, s. 115–116). Проте КП і ВКЛ не хотіли втрачати на користь ВКР не тільки приєднаних до них воєводств з українськими землями, але й навіть Пінського повіту ВКЛ, жителі якого присягнули у вірності гетьманові ВЗ. Тому суперечливі територіальні питання договірні сторони за обопільною згодою відклали на пізніший час. Після обговорення тексту угоди в сеймі у ній мав би з'явитися окремий пункт з чітким переліком територій, що мали увійти до складу ВКР. Однак цього не сталося.

Спроба перетворення ВЗ на станову республіку під владою гетьмана руських військ і формування політичної та владної еліти. І. Виговський намагався перетворити Військо Запорізьке на напівреспубліканську-напівмонархічну державу. З одного боку, формальним очільником ВКР мав бути король Ян II Казимир, у титулі якого мав бути ще один – «великий князь руський». З іншого боку, фактичним очільником держави мав бути «гетьман військ руських», повноваження якого можна порівняти з повноваженнями президента республіки. В угоді було визначено, що «гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським

і першим сенатором у Воеводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне обрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воеводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, з яких одного король, його милість, вибере». Наприкінці угоди було сказано, що резиденцією гетьмана має бути тогочасна столиця ВЗ Чигирин (фактично як столиця ВКР), а його штаб-квартира буде у Варшаві при дворі короля. Законодавча влада у ВКР мала бути зосередженою в руках Генеральних зборів станів в Україні. Їхні функції в угоді не були чітко прописані. Наприкінці угоди було визначено час скликання зібрання станів в Україні після видання відповідного універсалу про це Яна II Казимира (Герасимчук, 1909, с. 87, 89–90).

І. Виговський та Ю. Немирич подали багато вимог, які суперечили інтересам шляхти. Внаслідок цього С. Беневському було складно домовлятися з ними, оскільки між соціальними інтересами польських магнатів та шляхтичів, з одного боку, і українських козаків, з іншого, було чимало відмінностей. Тому в РП були зацікавлені у появі в майбутньому ВКР нової політичної еліти – української шляхти з нащадків давніх руських родів, вбачаючи в них соціально близький стан, з представниками якого еліта РП зможе легше порозумітися, ніж з козаками. Саме тому у Варшаві погодилися на ті пункти угоди, в який І. Виговський та Ю. Немирич запропонували сформувати нову політичну еліту в майбутньому ВКР. Цьому наміру сприяли деякі передумови, але й водночас його реалізацію гальмували суб'єктивні та об'єктивні чинники. Православні магнати були соціально тотожними католицьким магнатам – і перші, і другі мали однакові інтереси, а тому разом їм було легше, серед іншого також завдяки спільній християнській релігії, стати стабілізуючим фактором у руських воеводствах. Проте колонізація та окатоличення частини руських магнатів після Люблінської унії (найтиповіші приклади – Ієремія Вишневецький та Адам Кисіль) були суттєвою перешкодою для того, щоб вони могли стати основою нової політичної еліти ВКР.

У договорі зафіксовано особливі права козацтва як окремого привілейованого стану. Проте українські автори угоди не зупинилися на цьому і прагнули перетворити козацьку верхівку на нову аристократію. ВКР мало стати симбіозом кращих традицій Русі, козацької держави і РП, а її політичну еліту мали скласти нащадки давньої руської шляхти та наділені шляхетством за особливі заслуги кращі представники козацької старшини. В угоді щодо цього було сказано, що гетьман буде наділений повноваженнями відбору кращих заслужених людей для внесення їх до списків людей для надання їх шляхетства Яном II Казимиром. Спеціальну увагу в тексті угоди приділено формуванню інтелектуальної еліти шляхом підготовки її в двох нових вищих навчальних закладах (одна академія мала бути створена у Києві, друга – в межах ВКЛ) (Герасимчук, 1909, с. 85, 87).

Намір створення незалежних адміністративної, судової та фінансової систем.

В угоді відведено окрему увагу формуванню ієрархічної системи адміністративної влади. Першорядного значення надано запозиченню кращих традицій державотворення РП. Згідно з нею, у ВКР мали бути запроваджені посади печаткарів, що були тотожні посадам великих канцлерів та підканцлерів. В угоді теж згадано про запровадження у ВКР, крім посади гетьмана військ руських, подібно до КП і ВКЛ, посад маршалків,

підскарбіїв та суддів. У разі спроб чиновників КП і ВКЛ видати розпорядження з претензіями на їхню чинність в межах ВКР це прирівнювалося до державного злочину й мало бути відповідним чином покаране (Герасимчук, 1909, с. 89).

Якщо в Короні (Польщі) магнати й представники середньої та малозаможної шляхтич зазвичай зловживали своїми правами, в Україні це набуло вражаючих масштабів у їхніх взаєминах не тільки одних з іншими, але й із селянами і набагато частіше з вільними козаками та жителями міст. З цієї та інших причин особливу увагу в Гадяцькій угоді приділено давно актуальній проблемі реформування судочинства. Велике значення українські автори домовленостей надали декларуванню в угоді їхніх намірів створення власної незалежної судової системи «у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, Подільському». Окремо в угоді скасовано усі судові позови й процеси проти учасників війни під проводом Б. Хмельницького з Київського, Брацлавського та Чернігівського, а також сусіднього з ними Волинського воєводств. До амбіцій І. Виговського належали також задуми створення незалежної фінансової системи і карбування власної грошової одиниці ВКР у Києві. На жаль, ні в тексті угоди, ні в інших документах не відображено детально шляхів реалізації цього задуму чи назви грошової одиниці. Очевидно, це мали бути монети із зображенням короля (Герасимчук, 1909, с. 87).

Положення про Збройні сили та військову допомогу РП для ВКР. Деякі російські та проросійські історики інкримінували І. Виговському державну зраду та зраду національних інтересів за підписання Гадяцької угоди, приписуючи йому як доказ на користь своїх звинувачень факт його згоди на зменшення кількості регулярного козацького війська удвічі. Насправді ж у первісному тексті угоди було зафіксовано ту ж численність війська, яка була за гетьмана Б. Хмельницького, й навіть зафіксовано можливість його збільшення у формулюванні «як вельможний гетьман подасть на реєстрі». В угоді було визначено: «Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі». В угоді зафіксовано намір Виговського сформувати корпус найманців кількістю 10 000 вояків, які мали стати чимось на зразок кварцяного платного війська КП. Його метою було не допускати до внутрішніх заворушень, які намагалася інспірувати Москва. В угоді закріплено порядок фінансування ВЗ та іноземного корпусу з податків з трьох воєводств ВКР, рішення про що мав ратифікувати сейм (Герасимчук, 1909, с. 86).

Враховуючи прикрий досвід Березневих статей угоди 1654 р. ВЗ із Московською державою, в якій обумовлено як одну з умов присутність в Україні московського війська, І. Виговський зумів забезпечити включення до Гадяцької угоди пункту про постійне розміщення в Україні козацького війська й виключення дислокації військ КП і ВКЛ, за винятком часу перебування України в стані війни проти іншої держави. Проте згідно з нею навіть під час воєнного стану в разі вступу на територію України польського війська воно переходило під командування гетьмана військ руських.

Найважливішим для ВЗ її пунктом було зобов'язання Варшави надавати козакам військову допомогу проти спільних ворогів. У четвертому пункті зафіксовано союзницькі зобов'язання допомоги КП і ВКЛ для ВКР у разі загрози з боку Москви.

Релігійні та церковні питання. Релігійні та церковні питання стали предметом особливо жвавих дискусій договірних сторін. Відомо, що влітку 1657 р. Ю. Немирич у складі об'єднаних козацько-семигородських сил брав участь у наступі на Варшаву, де зустрівся з нунцієм (послом) Папи Римського П'єтро Відоні, у розмові з яким говорив про релігійні аспекти майбутньої угоди між ВЗ і РП. Ю. Немирич вважав за можливе зберегти унію в Україні. 19 листопада 1657 р. у листі до Апостольського Престолу папський нунцій з Варшави повідомив: «Тут був також Немирич, аріанин, який був поряд з королем Швеції, робив великі речі проти короля [Польщі] <...> Я попросив згаданого пана сказати мені, чого можна сподіватися щодо інтересів католицької релігії та чи вони (козаки – *А.Б.*) наполегливо хочуть скасування унії русинів, і він мені відповів, що якщо справа буде вирішена силою й за допомогою московитів і татар, то можна сподіватися, що унія залишиться, інакше один з перших пунктів, які вони просять – вона повинна бути повністю знищена» (Welykyj, 1963, р. 79).

Згодом Ю. Немирич відмовився від ідеї збереження унії під впливом аргументів послідовних її опонентів в Україні. 10 липня 1658 р. у листі до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького С. Бенєвський визнав: «Унія дійсно, як здається, найбільше перешкоджає, і щодо неї козаки так завзято обстоюють [її скасування], що проти них і слова не дають сказати, і я зрозумів, що ті дурниці найбільше дратують Україну» (Герасимчук, 1909, с. 70).

І. Виговський наполіг на внесенні пункту про скасування Берестейської унії до тексту договору задля того, щоб заручитися підтримкою своєї політики вищими ієрархами, духовенством та особисто Митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі Діонісієм Балабаном, який брав участь у формулюванні пунктів угоди стосовно церковно-конфесійних питань (Коваленко, 2008, с. 34). Проте, швидше всього, співавтором «церковних сюжетів українських пунктів» Гадяцької угоди був не Діонісій Балабан, а Михайло Гунашевський – православний шляхтич, урядник, військовий канцелярист, дипломат держави Б. Хмельницького, автор Львівського літопису. Він належав до поміркованої течії в повстанському таборі, схильної до компромісів з керівництвом РП, прихильно ставився до польського короля, проте засуджував католицизм та Берестейську унію. Довірі до нього гетьмана й втаємниченню його в зміст угоди сприяли родинні зв'язки між ними: дружиною Гунашевського була донька гетьмана від першого шлюбу Мар'яна (Герасименко, 2004, с. 254).

Релігійна частина стала дуже важливою складовою частиною Гадяцької угоди. У разі її реалізації мала відбутися легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (Скочиляс, 2008, с. 89). Автори Гадяцької угоди зазначили ефективні шляхи вирішення церковного питання. Згідно з нею, Православну і Римо-католицьку церкви було зрівняно в правах. Явною перевагою для української сторони була фіксація в тексті гарантування рівності «народу руського» з поляками та литовцями не тільки у межах майбутнього ВКР, але й у межах усієї РП.

Одним з найважливіших пунктів Гадяцької угоди стала гарантія РП на функціонування в Україні Православної церкви, підпорядкованої константинопольському патріархові. У договорі її прибічників зрівняно у правах з римо-католиками не тільки в межах майбутнього ВКР, але й у межах КП і ВКЛ. Підтвердженням фактичного урівноправнення Православної і Римо-католицької церков у межах РП

стало положення про те, що «київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, персмишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно з їхнім власним порядком, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання». І. Виговський погодився на те, що представники ієрархії Православної церкви ВКР будуть займати місця в сенаті тільки після представників вищої ієрархії Римо-католицької церкви Польщі. В угоді визначено, що у Київському воєводстві мають право бути обраними сенаторами РП не тільки православні, але й римо-католики, а сенаторами РП від України у Брацлавському та Чернігівському воєводствах можуть бути призначені почергово православні й римо-католики. У тексті договору теж зафіксовано, що за вступу на посади чиновники ВКР мали давати клятву вірності не королю, а новій владі (тобто гетьману), а приналежність людей до православної релігії не може бути завадою для обрання їх до магістратів у містах.

Гадяцька угода формально скасувала Берестейську унію на території ВКР. Проте це політичне рішення було неправомірним, оскільки, згідно з церковними канонами, прийняття чи скасування унії міг здійснити тільки церковний собор діячів наміченої для творення чи ліквідації церкви (Герасимчук, 1909, с. 83–84).

Правові аспекти договору. Після підписання угоди І. Виговський склав присягу як «великий гетьман Великого Князівства Руського», текст якої з його підписом згадані комісари РП передали для Яна II Казимира. Характерно, що водночас представники генеральної козацької старшини погодилися присягнути дотримуватися пунктів підписаного в Гадячі договору тільки за умови одночасної присяги щодо їх дотримання її пунктів керівництвом РП (королем, найвищими посадовими особами КП і ВКЛ, примасом Римо-католицької церкви й представниками усіх станів РП у Варшаві), про що вони й кілька полковників повідомили у листі до короля 7 вересня 1659 р. (Kubala, 1922, s. 549–551).

Договір врегулював порядок його ратифікації парламентом РП. В угоді визначено норми й порядок його вступу в силу шляхом голосування за його прийняття в сеймі й присяги дотримування його умов віленським єпископом, канцлерами і гетьманами КП і ВКЛ і маршалком сейму на сеймі, який мав бути чимшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від гетьмана ВЗ. У договорі визначено, що він почне діяти після складення присяги комісарів від імені короля й присяг полковників, сотників та усіх старшин ВЗ після сейму, на якому буде затверджено текст угоди, а його текст буде внесено до конституції РП.

Висновки. Оцінюючи Гадяцьку угоду, підписану у вересні 1658 р., доходимо висновку, що цей історичний документ мав багато переваг і водночас недоліків для його підписантів. Оцінюючи договір як багато в чому прогресивний крок уперед в українсько-польських відносинах, маємо насамперед відзначити, що він увійшов в історію як перша реальна спроба перетворити тогочасну Україну з об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин, що було одним з найголовніших прагнень І. Виговського. Згідно з його планами, Україна мала стати повноцінним партнером європейських держав. Одним з найбільших здобутків для України на час підписання Гадяцької угоди було те, що її як Русь вперше після багатьох століть бездержавності

у формі Великого князівства Руського було визнано рівноправним партнером і союзником двох великих країн Центрально-Східної Європи. Водночас, відповідно до Гадяцької угоди, українців вперше офіційно визнано як окремий «руський народ» і як суб'єкт міжнародних відносин.

Очевидно, що у разі успішної реалізації угоди у Гадячі історія розвивалась би інакше. По-перше, Гадяцька унія могла стати найкращим для обидвох сторін воєнного протистояння завершенням політичного конфлікту між ними й нормативною підставою для спаду градусу напруги в українсько-польських взаєминах. По-друге, поява на мапі світу Великого князівства Руського з міцними союзними взаєминами з Польщею та Литвою поклала би край претензіям Москви на роль «збирача земель руських». Без панування над Україною в наступні століття царська Росія не змогла би проводити агресивну політику, яку вона здійснювала спочатку як Московська держава, пізніше як Російська імперія й згодом як її фактична держава-наступник – Радянський Союз.

Незважаючи на пункти, що мали негативні наслідки для сторін-підписантів, Гадяцька угода мала більше плюсів, ніж мінусів. Вона мала велике значення як модель стратегічного партнерства й політичний дороговказ для України, Польщі та Литви на багато подальших років і десятиліть. У результат її підписання у вересні 1658 року здійснено спробу створити потужний союз держав, здатних протистояти територіальній експансії Кремля. Угода, укладена у Гадячі між гетьманом ВЗ І. Виговським і представниками керівництва РП, залишилася в історії як втрачений шанс політичної інтеграції України з Європою й першим кроком на шляху до творення східноєвропейської системи безпеки, здатної протистояти територіальній експансії Кремля, спрямованій на окупацію Московським царством земель України, Білорусі, Польщі та Литви. І. Виговський вийшов поза межі сприймання очолюваної ним держави як «суто козацької» у сенсі відстоювання насамперед інтересів козацтва як окремого військового стану й у час свого гетьманства в Україні запровадив у політичний дискурс революційні трансформації у свідомості козацтва, значно виразніше проголошуючи услід за Б. Хмельницьким, що козаки – це тільки невелика частина нащадків великого народу Київської Русі.

Підписання Гадяцької угоди у вересні 1658 р. у її первісному варіанті стало найбільшим успіхом козацької держави у відносинах з РП за всю тогочасну історію козацтва й прогресивним кроком вперед порівняно з історією співпраці й конфліктів між ВЗ і РП від Люблінської унії. Успішна імплементація Гадяцької унії у її первісному варіанті із суттєвою принциповою ревізією або принаймні корегуванням питання про реституції та реставрацію влади польських шляхтичів в Україні могла б стримати подальше зміцнення Московської держави, зупинити її територіальну експансію в Центрально-Східній Європі й у такий спосіб кардинальним чином змінити співвідношення вирішальних політичних гравців й державно-територіальні зміни у цьому регіоні на багато століть. Нездатність договірних сторін знайти ефективне вирішення окремих принципово важливих питань угоди розділила їх і стала фатальною помилкою в історії спроб об'єднання трьох народів у нову геополітичну спільноту.

Незважаючи на те, що Гадяцьку угоду не було реалізовано, закладена у ній ідея союзу трьох народів стала дороговказом для польських та українських по-

літичних діячів. Її текст вивчали під час формування концепцій українсько-польсько-литовської співпраці задля захисту від агресії Росії. Насамперед йдеться про взаємини гетьманів Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка з Яном II Казимиром у 1660–1668 рр., короточасні союзні та партнерські відносини між королем Польщі Станіславом Лещинським та гетьманом Іваном Мазепою і його наступником Пилипом Орликом у 1705–1711 рр. Гадяцьку угоду брали до уваги, коли укладали союз між РП та Українською Народною Республікою (УНР) у 1920 р., під час пошуку порозуміння між урядом УНР в екзилі та урядами РП і розробки концепції Міжмор'я й прометеївського руху міжвоєнного періоду ХХ ст., перемовин між підпіллям Організації Українських Націоналістів (ОУН) й еміграційним урядом РП й командуванням Української Повстанчої Армії та Армії Крайової у роки Другої світової війни, під час спроб порозуміння української і польської еміграції від закінчення цієї війни до розпаду СРСР у 1991 р., спроби консолідації зусиль діячів Солідарності й Народного Руху щодо досягнення незалежності від Росії у 1990–1991 рр. На початку ХХІ ст. ідею українсько-польсько-литовської співпраці намагалися реалізувати у формі спроб творення союзу Балто-Чорноморських держав у 2004–2009 рр. та налагодження стратегічного партнерства України, Польщі та Литви у рамках партнерства «Україна–НАТО».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. (1872). (Т. 7: 1657–1663, 1668–1669). Санктпетербургъ.

Бобятинський, К. (2009). Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 року)*. Полтава, 48–78.

Борисенко, В., Ярмошик, І., Новик, М., Шевчук А. (2013) Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. ПП «Житомироблдрукарня», Житомир.

Брик, М. (1974). Юрій Немирич, 1612–1659 рр.: на тлі історії України. Льоссер.

Верменич, Я. (1995). Гадяцький трактат і його оцінки в українській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань)*. Київ, Черкаси, Вип. 5, 118–120.

Волошин, Ю., Діптан І., Зелюк В. та ін. Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 р.). Полтава: ПОППО, 2009.

Герасименко, Н. (2004). Гунашевський Михайло Гнатович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ. Т. 2: Г–Д. С. 254.

Герасимчук, В. (1994). *Матеріали до історії козащини ХVІІ віку*. Львів. Герасимчук, В. Виговщина і Гадяцький трактат. ІV. Гадяцький трактат. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Т. LXXXIX [89], кн. 3 . 1909, 46–90.

Грушевський, М. (1998). Історія України-Руси. Т. Х: 1657–1658. Київ.

Дашкевич, Я. (1994). Павло Тетеря. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. Київ, 253–283.

Історія Української РСР: у 2 т. (1956) / за ред. О. Касименка. Т. І. Київ.

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. (1979). Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII–XVIII ст.) / АН УРСР. Ін-т історії; голов. редкол.: Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; редкол. тому: Я. Сергієнко (відп. ред.) та ін. Київ.

Коваленко, С. (2008). Балабан Діонісій. *Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах*. Т. 2. Київ, 34.

Костомаров, Н. (1863). Гетманство Выговскаго. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная польза». Т. 2, 39–200.

Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника Відділ рукописів. Ф.61 – Мирон Кордуба. Спр. 20.

Мицик, Ю. (упоряд.). (2015). Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (Т. 4: (1655–1658)). Київ.

Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов. 2-е изд., съ допол. Киевъ, 1898. Т. III. Отдель третій: Матеріали для історії Малоросії. С. 154–355.

Перналь, А. (2013). Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659. Київ.

Скоцилас, І. (2008). Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії) І. Сकोчеляс. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa, 89–124.

Стадник, М. (1910). Гадяцька унія. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. № 7, 65–85.

Стадник, М. (1911). Гадяцька унія. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. № 8. С. 5–39.

Тарасов, С. (2009). Гадяцький договір у російській дореволюційній історіографії. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2009. Т. 115. Вип. 102. С. 96–100.

Чухліб, Т. (2008). Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ: Інститут історії України НАН України.

Чухліб, Т. (2014). Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал*. № 4, 71–93.

Щербак, В. (2008). Гадяцький трактат в контексті українського державотворення. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa, 35–41.

Юга, О. (2016). Політична еліта Речі Посполитої та «Українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.) [дис. ... канд. іст. наук., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка]. http://history.org.ua/LiberUA/YugaPolEl_2016/YugaPolEl_2016.pdf.

Яковлева, Т. (1998). Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ.

Chynczewska-Hennel, T. (1997). *Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Vol. IV–V. Warszawa, 105–117.

Chynczewska-Hennel, T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później. *Kwartalnik historyczny*. 2002. Vol. CIX, 135–146.

Chynczewska-Hennel, T., Kroll P., Nagielski M. (2008). 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). Warszawa.

Jemiołowski, M. (1850). Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane. Lwów (in Polish).

Franz, M. (2008). Unia hadziacka – idea i marzenia. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). Warszawa, 155–167.

Kaczmarczyk, J. (1994). Hadziacz 1658 – kolejna uгода czy nowa unia? *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Vol. II: Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica. Ed. by S. Kozak. Warszawa, 35–40.

Kaczmarczyk, J. (2007). Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. Kraków: Księgarnia akademicka.

Kochowski, V. *Annalium Poloniae climacter secundus bella. Scriptores Vespasiano a Kochow Kochowski*. Cracovie: ex officina Georgii et Nicolai Schedel, Anno Ch. MC. DC. LXXXIII [1688]. 540 s.

Kościółkowski, S. (1958). Uгода Hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958. Alma Mater Vilnensis. Prace społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na obczyźnie. Prace zebrane, Opr. S. Kosciolkowski, K. Okulicz, B. Podolski, A. Urbański, W. Wielhorski, Londyn.

Kot, S. (1960). Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. Paryż.

Kovalenko, S. (2008). Balaban Dionisii. *Ukraina pid bulavoiu Bohdana Khmelnytskoho. Entsyklopediia u 3-kh tomakh*. T. 2. Kyiv, 34 (in Ukrainian).

Kowal, T. (2010). Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiogra i polskiej i ukraińskiej. Retrieved from <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiogra-i-polskiej-i-ukrainskiej-4185> [in Polish].

Kroll, P. (2008). Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa.

Łukaszewicz, J. (1860). Jerzy Niemierzyc podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historyi panowania Jana Kazimierza. *Biblioteka Warszawska*. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. Warszawa. T.2. Nowej seryi tom X, 355–370.

Nouers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Su de de 1655 a 1659*. Berlin: B. Behr.

Pernal, A. (2008). The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. 350-lecie Unii Hadziackiej..., 43–52.

Pernal, A. (1989). The Union of Hadiach (1658) in the Light of Polish Historiography. Millennium of Christianity in Ukraine 988–1988. Winnipeg, 117–192.

Rawita Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od mierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej*. Lwów.

Riksarkivet. Diplomatica Muscovitica Cosacica. Handlingar rörande förhandlingar mellan Sverige och kosackerna 1655–1719. Referenskod SE/RA/2113/2113.2/1a.

Tazbir, J. (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*, 1, 23–37.

Tazbir, J. (2008) Uгода hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie Unii Hadziackiej...*, 23–34.

Walewski, A. (1870). Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). T. I. Kraków: nakł. Towarzystwa Nauk. Krak. z Fundacyi Księcia Jerzego Romana Lubomirskiego; w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Welykyj, A. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae.

REFERENCES

Akty, otnosyashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoyu komissieyu (1861). (T. 3: 1638–1657). Sankt-Peterburg (in Russian).

Bobiatynskyi, K. (2009). Hadiatska uniia v polskii istoriografii. *Hadiatska uniia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*. Poltava, 48–78.

Borysenko, V., Yarmoshyk, I., Novyk, M., Shevchuk, A. (2013) *Hadiatska uhoda v konteksti polsko-ukrainskykh vidnosyn. Zbirnyk naukovykh prats*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Bryk, M. (1974). *Yurii Nemyrych, 1612–1659 rr.: Na tli istorii Ukrainy*. Losser (in Ukrainian).

Vermenych Ya. (1995). Hadiatskyi traktat i yoho otsinky v ukrainskii istoriografii XIX – pochatku XX st. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku (Materialy Piatykh Vseukrainskykh istorichnykh chytan)*. Kyiv, Cherkasy, Vyp. 5, 118–120 (in Ukrainian).

Voloshyn, Yu., Diptan I., Zeliuk V. *Hadiatska uniia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*. Poltava: POIPPO, 2009 (in Ukrainian).

Herasymenko, N. (2004). Hunashevskyi Mykhailo Hnatovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv. T. 2: H–D, 254 (in Ukrainian).

Harasymchuk, V. (1994). *Materialy do istorii kozachchyny XVII viku*. Lviv (in Ukrainian, Latin, & Russian).

Herasymchuk, V. (1909). Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka (ZNTSh)*, LXXXIX, 3, 46–90 (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv, X, 1657–1658 (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (1994). Pavlo Teteria. *Volodari hetmanskoï bulavy: Istorychni portrety*. Kyiv, 253–283 (in Ukrainian).

Istoriia Ukrainskoï RSR u dvokh tomakh. Za redaktsiieiu O. Kasymenka (1956). T. I. Kyiv: Vydannia Akademii Nauk URSR (in Ukrainian).

Istoriia Ukrainsoi RSR: u 8 t., 10 kn (1979). T. 2: Vyzvolna viina i vozziednannia Ukrainy z Rosiiei. Pochatok rozkladu feodalizmu ta zarodzhennia kapitalistychnykh vidnosyn (druha polovyna KhVII–KhVIII st.) / AN URSR. In-t istorii; Holov. redkol.: Yu. Kondufor (hol. red.) ta in.; Redkol. tomu: Ya. Serhiienko (vidp. red.) ta in. Kyiv (in Ukrainian).

Kostomarov, N. (1863). Hetmanstvo Vyhovskaho. In *Istoricheskie monografii i issledovaniia Nikolaia Kostomarova*. Sankt-Peterburg, 2, 327–424 (in Russian).

Mytsyk, Yu. (Comp.). (2015). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* (T. 4: (1655–1658)). Kyiv (in Ukrainian).

Pamyatniki, izdannie Kievskoyu Kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov. (1898). (T. 3. 2-e izd. Otd. 3: Materiali dlya istorii Malorossii). Kiev, 154–355 (in Polish, Latin, Russian).

Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukrayna: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659*. Kyiv (in Ukrainian).

Skochylas, I. (2008). Ideia Hadiatskoi unii yak lehitymizatsiia pravovoho ta materialnoho statusu Skhidnoi tserkvy v Rechi Pospolytii (pryklad Lvivskoi yeparkhii). *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa, 89–124 (in Ukrainian).

Stadnyk, M. (1910). Hadiatska uniia. *Zapysky Ukrainskoho naukovohto tovarystva u Kyievi*, 7, 65–85.

Stadnyk, M. (1911). Hadiatska uniia. *Zapysky Ukrainskoho naukovohto tovarystva u Kyievi*, 8, 5–39.

Chukhlib, T. (2008). *Hadiach 1658 roku ta ideia yoho vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – pochatok 1680-kh rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2014). Proekt “kozatskoho kniazivstva” – istorychna alternatyva politychnoho ustroiu Hetmanshchyny? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (UIZh)*. № 4, 71–93 (in Ukrainian).

Shcherbak, V. (2008). Hadiatskyi traktat v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia. *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 35–41.

Yuha, O. (2016). *Politychna elita Rechi Pospolytoi ta “Ukrainska problema”: poshuk shliakhiv rozviazannia (1648 – persha polovyna 1659 rr.)* [PhD thesis, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka]. http://history.org.ua/LiberUA/YugaPolEl_2016/YugaPolEl_2016.pdf (in Ukrainian).

Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*. Kyiv (in Ukrainian).

Chynczewska-Hennel, T. (1997). Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, IV–V, 105–117 (in Polish).

Chynczewska-Hennel, T. (2002). Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później. *Kwartalnik historyczny*, CIX, 135–146 (in Polish).

Chynczewska-Hennel, T., Kroll P., Nagielski M. (2008). *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa (in Polish).

Jemiołowski, M. (1850). Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane. Lwów (in Polish).

Franz, M. (2008). Unia hadziacka – idea i marzenia. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa, 155–167 (in Polish).

Kaczmarczyk, J. (1994). Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia?, *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Vol. II: Spotkania polsko-ukraińskie. *Studia Ucrainica*. Ed. by S. Kozak. Warszawa, 35–40 (in Polish).

Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*. Kraków (in Polish).

Kochowski, V. (1688). *Annalium Poloniae climacter secundus bella*. Scriptores Vespasiano a Kochow Kochowski. Cracovie: ex officina Georgii et Nicolai Schedel, Anno Ch. MC. DC. LXXXIII. 540 s. (in Latin).

Kot, S. (1960). Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. Paryż (in Polish).

Kowal, T. (2010). Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej. Retrieved from <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukrainskiej-4185> (in Polish).

Kroll, P. (2008). Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa (in Polish).

Łukaszewicz, J. (1860). Jerzy Niemierzyc podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historii panowania Jana Kazimierza. *Biblioteka Warszawska*. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. Warszawa, 2, 355–370 (in Polish).

Nouers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Su de de 1655 a 1659*. Berlin (in French).

Pernal, A. (2008). The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. *350-lecie Unii Hadziackiej...*, 43–52 (in English).

Pernal, A. (1989). The Union of Hadiach (1658) in the Light of Polish Historiography. *Millennium of Christianity in Ukraine 988-1988*. Winnipeg, 1989, 117–192 (in English).

Rawita Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: odmierni B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej*. Lwów (in Polish).

Riksarkivet. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. Handlingar rörande förhandlingar mellan Sverige och kosackerna 1655–1719. Referenskod SE/RA/2113/2113.2/1a (in Swedish).

Tarasov, S. (2009). Hadiatskyi dohovir u rosiiskii dorevoliutsiinii istoriohrafii. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]*. Ser.: *Istoriia*. 2009. T.115. Vypusk 102. S. 96–100.

Tazbir, J. (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*. 1984, 1, 23–37 (in Polish).

Tazbir, J. (2008). Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie Unii Hadziackiej...*, 23–34 (in Polish).

Walewski, A. (1870). *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*. T. I. Kraków: nakł. Towarzystwa Nauk. Krak. z Fundacyi Księcia Jerzego Romana Lubomirskiego; w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego (in Polish).

Welykyj, A. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae (in Italian & Latin).

Andrii BOLIANOVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow

Department "Center for Ukrainian-Polish Relations Research"

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine

Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

HADIACH AGREEMENT OF 1658: MAIN AUTHORS, ANALYSIS OF THE CONTENT AND PRINCIPLES OF COEXISTENCE OF THE CONTRACTING PARTIES

The content of the treaty signed in Hadyach on September 16, 1658 between the Zaporizhian Army and the Polish-Lithuanian Commonwealth is analyzed. The motivations of the authors of its "Ukrainian clauses" are clarified. The arguments that guided them when working out the proposals for the agreement are presented. It is assessed as the first important stage on the way to creating a collective security system in Central and Eastern Europe and a program document that was supposed to deter the aggression of the Muscovite state. Attention is focused on the differences in the goals and interpretation of the content between the signatories of the document from the Zaporizhian Army and the Polish-Lithuanian Commonwealth: the former sought to create a confederation of states under the supremacy of a single monarch with united armed forces and a coordinated foreign policy, while the latter wanted to create a federal state with restrictions on the sovereignty of the countries that were part of it. The primary objectives of the treaty were to establish peace between Ukraine and Poland and to grant amnesty to the participants in the war between the Zaporizhian Army and the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is stated that this historical document reflected the aspirations of Ukrainian authors for peace, freedom, statehood and international recognition of Ukraine. It is concluded that the Cossack state was to be transformed into the Grand Duchy of Rus, since for the authors of the "Ukrainian clauses" the fixation of such a name was then perceived as an inheritance of the traditions of Kyiv Rus and the Kingdom of Rus. The declarative intentions of the agreement are the revival of the national state in Ukraine with its territory, elite, administrative, judicial and financial systems, army and national church. It is noted that the clause on the implementation of restitutions was unrealistic to implement, provoking a conflict between the former owners and their new masters from the Cossack foreman. Attention is drawn to the important symbolic significance of the agreement for the development of understanding in the history of Ukrainian-Polish relations.

Keywords: Hadyach Agreement, Ukraine, Zaporizhian Army, Polish-Lithuanian Commonwealth, Grand Duchy of Rus.